

HORVÁTH GYÖRGY

Szociológia a háborús évek Szerbiájában

A tudomány és az egyetem helyzete Szerbiában

A 19. század egyik legelmaradottabb európai országában még ebben az időszakban sem alakult ki olyan tudományos-egyetemi rendszer, mint amilyen Nyugat-Európában már több száz évvel korábban. Emiatt a szerb értelmiség főképpen az Osztrák-Magyar Monarchia keretei között formálódott ki.¹ A fejlett gazdaság, városok és közélet nélküli társadalomban nem léteztek olyan tradíciók, amelyekre ráépülhetett volna a modern egyetemi oktatás. A Belgrádi Egyetemet 1905-ben alapították meg, de igazi jelentőségre csak a második világháború után tett szert: amíg 1945-ben még csak nyolc fakultása volt, addig 1988-ban már huszonnégy. A Belgrádi Egyetem emellett létrehozója az újvidéki (1960), niši (1965), priština (1970) és kragujeváci egyetemeknek is (1976), amelyek szintén erős ideológiai ellenőrzés alatt álltak és állnak. A királyi Jugoszlávia is számtalanszor sújtott le elsősorban az egyetemista mozgalmakra, 1940-ben pedig itt is bevezették a numerus clausus-t a zsidó származásúakkal szemben. A kommunista hatalomátvétel után pedig a „polgári elemekkel” számolnak le, de a Sztálin vezette szocialista blokkal való összetűzés (1948) után a többi szocialista országtól eltérően ez az ellenőrzés már kevésbé formális és merev, ám itt is voltak tisztogatások, illetve pozitív diszkriminációt alkalmaztak a munkás- és a paraszti származásúakkal szemben. A „szocialista öngazgatás” szakaszában, 1963 után az egyetem a jugoszláv modernizáció egyik kulcsszereplőjévé vált: a nagyszámú egyetemi végzettségűekre nemcsak az új gazdasági mechanizmusok miatt volt szükség,

hanem az is állítható, hogy az egyetem széles körben vált a mobilitás legfontosabb intézményévé, nyitottsága pedig a jugoszláv szellemi megújulás, a nyugathoz való felzárkózás egyik alapját jelentette egészen 1968-ig, amikor heves egyetemista tüntetésekre került sor, főleg Belgrádban, de másutt is. Tito az egyetemisták mellé állva, őket ki- és felhasználva számolt le ellenfeivel. A neomarxista egyetemi mozgalmat egyre keményebb eszközökkel kezdte elrettenteni a hatalom, miután kétségtelessé vált, hogy az egyetem a kulturális és politikai események fő színtere. A polemikus, erősen politizáló, gyakran „balról” kritizáló egyetemi lapokat betiltották már 1968 előtt is. A filozófiai, szociológiai, politológiai témákkal foglalkozó *Student (Egyetemista)*, *Susret (Találkozás)*, *Vidici (Szemponatok)* és *Frontisterion* nemcsak a „bürokratikus szocializmus” ellen küzdött, de az egyetem autonómiájának szélesítése mellett is. Több bírósági tárgyalásra került sor, ahol egyetemi professzorokat is elítéltek, az „ideológiai vezetők” közül többeket eltávolítottak az egyetemekről, de volt, akit letöltendő börtönbüntetésre ítétek, mint Mihailo Đurićot; a belgrádi Filozófiai Kar nyolc professzora ellen pedig hét évig folyt a kampány eltávolításuk érdekében, és szkupstinai döntéssel (!) maradhattak végül a helyükön.

Az 1968 és 1972 között zajló politikai harcok végül az ortodox kommunisták győzelmével ért véget, ekkor a nacionalisták mellett a liberálisok/reformkommunisták (akiknekjava az egyetemi mozgalmak újbáldalához állt közel) is teljesen háttérbe szorultak. A nyolcvanas évek közepéig az egyetemeken és a tudományban maximálisan érvényesült a hatalom által diktált ideológia, ami a tanrendekben is megmutatkozott: így például szociológia helyett minden karon ismét marxizmus-leninizmust kezdtek el oktatni. A gazdasági válság miatt a hetvenes évek végétől kezdve az amúgy is meglévő pénzügyi ellenőrzés által még nagyobb válságba kerültek az egyetemek, és különösen a humán területeken vált nyilvánvalóvá, hogy csak az „ideológiailag megfelelő” emberek kutathatnak és publikálhatnak. A pénzügyi szankciók mellett a másutt is jól ismert módszer, a „káderpolitika” vált az egyetem megrendezésének eszközévé.

Tito halála után az újra ébredező nacionalizmus eleinte - a vallási és az irodalmi mellett - éppen a tudományos nyilvánosságon keresztül jelentkezett. Ennek kicsúcsosodása a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia (SANU) híres-hírhedt, 1986-ban nyilvánosságra hozott Memorandu-

ma volt, amely a hamarosan hatalomra kerülő (1987-88) Slobodan Milošević nacionalista és populista ideológiájának alapjává vált.

Az 1991-től, a volt Jugoszlávia területén zajló háborúk messzemenőleg kihatottak az egyetemek életére. A legnagyobb rendszerellenes tüntetések gyakorta indultak éppen a Belgrádi Egyetemről, ami ellen Milošević, érzékelve az egyetem fontosságát, brutális rendőri repressziót alkalmazott. A kérdést azonban csak 1998-ban „oldotta meg” az új egyetemi törvénnyel², mely maradék autonómiájuktól is megfosztotta a kormány közvetlen hatáskörébe kerülő oktatási intézményeket és kutatóintézeteket.

A szerb szociológia öröksége

A szerbiai szociológia valamelyest később vált tudományos diszciplínává, mint más (kelet-európai) országokban. Az előfutárok közül a nyelvújító Vuk Stefan Karadžićot kell kiemelni, aki elsősorban a falusi nép életét tanulmányozta (Kostić 1987). A század első évtizedeiben a Jovan Cvijić által művelt „szociológiai-földrajzi” irányzat volt az igazi bevezető, Cvijić érdeklődésének homlokterében a természet társadalomra gyakorolt hatása állt. A falu és város (a közösség és a társadalom) problémája képezte Tihomir Dordević munkásságának középpontját, Jovan Skerlic pedig a szerb politikai mítoszokkal, nemzetkarakterológiával foglalkozott (Colovič 1997). A közép-kelet-európai országok javához hasonlatosan a két világháború között itt is a falukutatásból született meg a szociológia, a Belgrádi Egyetem Jogi Karán 1935-ben megalakult Szociológiai Tanszéken Sreten Vukosavljević vezetésével művelték egyedüli irányzatként a faluszociológiát (Kovács 1984). Az első társadalomtudományosnak tekinthető folyóirat a *Društveni život (Társadalmi élet)* volt (1920-21, 1930), a harmincas években pedig már három folyóirat is működött: a *Pravna misao (Jogi gondolat)* 1935–41, a *Život sela (A falu élete)* 1936 és a *Društveni pregled (Társadalmi szemle)* 1937. 1935-ben jön létre az első szociológiával is foglalkozó társaság, mely 1938-ban már mint a Szociológiai és Társadalomtudományos Társaság indítja el a *Sociološki pregled-et (Szociológiai szemlé)* (Vukotić 1994a).

A szerény előtörténethez tartozik a második világháború utáni tizenöt év is, amikor főképpen a történelmi materializmus adaptálásával próbálkoztak a zömmel filozófiai, esetleg jogi szakképzettséggel bíró szociológusok (Jugoszláviában a szociológiát sokkal kevésbé bélyegezték meg „burzoá tudományként”, mint más szocialista országokban, ettől azonban nem fejlődött gyorsabban). 1956-ban jött létre a Jugoszláv Filozófusok és Szociológusok Egyesülete (saját folyóiratot is indítva), majd 1960-ban az önálló Jugoszláv Szociológusok Egyesülete. 1959-ben indult el a szociológusképzés is. 1961-ben indítja újra a *Sociološki pregledet* a Szerbiai Szociológusok Társasága. 1920 és 1994 között a volt Jugoszlávia területén ötvenöt szociológiai jellegű folyóirat indult el, ebből Szerbiában huszonhét jelent meg (Vukotić 1994). Természetesen e számszerűségből nem sok minden következik, legalábbis nem feltétlenül a társadalomtudományos élet intenzitása és színvonala. Az egyik ok abban is kereshető, hogy a titói rezsim előszeretettel igyekezett biztosítani a szakmai csoportoknak a tudományos lapok létrehozását, részben éppen azért, hogy inkább itt publikáljanak, mint a szélesebb nyilvánosságban.

Tény, hogy a szociológia a második világháború után itt sokkal autonómabb módon fejlődhetett, mint más szocialista országokban, s nem minősítették polgári (és így meghaladott) tudománynak. Erős marxista, illetve baloldali hatás alá került, de mivel a könyv- és folyóirat-behozatal terén a cenzúra alig létezett, a jugoszláviai szociológia sokkal szervezesebben kapcsolódhatott a nemzetközi tudományos élethez. A hatvanas években igen gyorsan levetette magáról a történelmi materializmus kényszerzubbonyát, és a szociológia létjogosultsága többé már nem válhatott vitakérdéssé. Az újbaloldali trendekhez hozzátapadva kritikai jelleget öltött, igaz, a leghíresebb Praxis-kör „balról előzte” a hivatalos marxista irányzatot is.

Az aranykornak tartott hatvanas években - különösen Belgrádban, ha Zágrábhoz és Ljubljánához viszonyítjuk - inkább elméleti kérdésekkel foglalkoztak, aminek egyik oka az volt, hogy a hatalmi szervek nem adtak pénzt komoly terepkutatásokra. Egyedül a közvélemény-kutatás terén történt jelentős előrelépés, pont azért, mert a Jugoszláv Kommunista Szövetségben felismerték ennek gyakorlati jelentőségét. Az első kutatást a Társadalomtudományi Intézet és a *Borba (Harc)*, a párt központi napilapja

együtt végezte el 1962-ben. A hetvenes évekbeli tengődés után 1985 és 1990 között újul meg a közvélemény-kutatás, amikor a JKSZ a kialakuló válság miatt újra igényli az adatokat. Több mint ötven monográfiát és tanulmánykötetet, száz tanulmányt publikáltak a szerb szociológia élvonalába tartozó, a központban dolgozó kutatók (Bačević 1994). Mindezt azért kell kiemelnünk, mert komolyabb és nagyméretű terepmunka, szociológiai kutatások nem folytak Szerbiában, valójában csak az elméleti „íróasztal”-szociológia dívott és dívik jelenleg is.

A mai napig még egy fontos „örökség” jellemzi a szerbiai szociológiát: a szociológus politikához való viszonyulása. E téren a régi törésvonalak mentén maradt, szinte ugyanolyan a megosztás. A hatalomnak való behódolás vagy a hozzá való kritikus hozzáállás jelenti a két pólust. Az ötvenes években ugyan még csak volt párteemberek engedhetik meg maguknak azt, hogy nyilvánosan kritizálják a pártot és a rendszert (ezek között a legfontosabb Milovan Đilas volt, akinek *Új osztály című* könyve lényeges, újszerű szociológiai megállapításokat is tartalmaz az új elit, de például a szocialista nyilvánosság témakörében is). A hatvanas években a szociológusok, a filozófusok és a jogászok azok, akik egyre hevesebben utasítják el a dogmatizmust, a kizárólagosságot; történelmi materializmus helyett szociológiával és filozófiával akarnak már foglalkozni. Igaz, hogy e kritikák zömében „belsőek”, azaz az „emberarcú szocializmuson” belüliek maradtak; a rendszer totalitárius volta miatt e kritikának skolasztikusnak kellett lennie (azaz folyamatosan a marxizmus klasszikusaira kellett hivatkozni). Az újraébredő nacionalizmus kapcsán elsőként próbálták e problémákat vizsgálni, de egyesek még a pártvezetők személyi kultuszát is bírálni merészelték. A kritizálható témák köre azonban szűk: amikor a már említett Mihailo Đurić az állam és a nemzeti viszonyok kapcsolatát kezdte el nyilvánosan elemezni és bírálni - eközben olyan megállapításokat téve, amelyek a nyolcvanas években köszöntek vissza (ti. hogy Jugoszlávia konföderalizálásával a szerbek veszélybe kerülnek) -, börtönben kötött ki (Mitrović 1993). Az 1972-es fordulat után a nyolcvanas évek elejéig, szem előtt tartva ezeket az eseteket, senki sem mert ilyen témákkal előhozakodni. A szociológusok lázadozása azt is eredményezte, hogy később senki sem mert érzékeny témákkal foglalkozni. A nemzeti kérdésről ugyan jelentek

meg könyvek (az ismertebbek közül a horvát Stipe Šuvar vagy a szerb Dušan Janjić tollából, illetve több tanulmánykötet), amelyek egyaránt Marx-Engels-Lenin szemüvegén keresztül láttatták a problémát.

A marxista örökség máig erősen kitapintható a szerbiai szociológiában. A hivatalos tankönyvek java a régi marxista terminológiát használja; a fő mű itt a Természettudományi Kar „szociológusprofesszorának”, Mira Markoviének (Milošević feleségének, aki egyébként a szélsőbaloldali Jugoszláv Egyesült Baloldal elnöke is) *Sociologija* című tankönyve, amelyhez a tankönyvíróknak idomulniuk kell. Egy 1995-ben Belgrádban megtartott konferencián — melyen az orosz vendégek mellett a hazaiak közül több, nem csak Szerbiában elismert, ellenzékinek számító szociológus is részt vett (például Vladimir Goati, Srećko Mihailović, Silvano Bolčić vagy Zagorka Golubovič) -, s amelynek témája „A rendszerváltást átélő társadalmak céljai és útjai” volt, többen is – így Mihailo Marković, a SANU Memorandumának egyik alkotója, Milošević ideológusa - a szocializmus visszatérésének lehetőségét tárgyalták. Marković például a „nyugati hatalmi központok” által preferált liberális kapitalizmus meghaladottságáról beszélt, örömet fejezve ki, hogy Szerbia - ahol a szociális háló is megmaradt (!) - nem ment be e „történelmi zsákutcába”, mint a többi posztoszocialista állam (Marković 1996).

A nyolcvanas évek legelején, a sokasodó társadalmi problémák „orvoslására” 1983-ban létrehozott, ún. Krajer-bizottságba ugyan bevontak egyes szociológusokat - mintegy rehabilitálva a szakmát (amelyet egyesek a válsággal való foglalkozás miatt szociológiáról átkereszteltek „krízológiára”) -, ám a kritikai orientációjú szociológusokat, akik közül többen féldisszidens állapotban dolgoztak, már nem (Mitrović 1993). Ekkor vitáztak az „önigazgatású szocializmus válságáról” is. Alap kutatások nélkül ezek az elmélkedések eleve kudarcra voltak ítélve: a nyolcvanas évek szociológiája még mindig osztályokban gondolkodott, a nemzeti kérdés vizsgálatával pedig sokkal kevésbé törődtek. Az e témával foglalkozók látókörébe csak a kosovói kérdés került.³

A nyolcvanas évek végén a dezintegrálódó folyamatok megjelentek a jugoszláv szociológiában is, a korábban viszonylag összetartó szociológusok - a már meglévő ortodox marxista és neobaloldali, kritikai orientáción felül — nemzeti szempontból is mindinkább megosztottá váltak. Az egykori

Jugoszlávia több szociológusából politikus, elnöki tanácsadó stb. lett, úgy Tuđman Horvátországában, mint Szerbiában⁴. A szakma újraprofesszionálódása helyett annak átpolitizálódása ment végbe.

Látták-e, hogy jön?

Az 1991-ben kitört háború természetesen a szociológusokat is sokkolta, hiszen - ahogyan azt egyesek feladatuknak vélik - „nem látták előre” a történések ilyen menetét, pontosan úgy, ahogyan a szocialista országok szociológusai sem „látták”, hogyjön a rendszerváltás.

Az 1992 júniusában, a Szerbiai Szociológiai Társaság „Társadalom és háború - a társadalom a háborúban” című konferenciáján az egyik legismertebb ellenzéki szociológus, Nebojša Popov azt állította, hogy „Ez a háború csak a triviális szociológiát lepte meg, amely sohasem foglalkozott a különbségekkel, a vitákkal és a konfliktusokkal, illetve mindazzal, ami valójában a háborúba vezet.”⁵ Többben is hivatkoztak arra az 1989-es zágrábi konferenciára, ahol a jugoszláviai szociológusoknak a következő kérdést tették fel: *Ön hogyan látja, milyen módon fognak az aktuális jugoszláviai konfliktusok megoldódni?* A harminc válasz közül legtöbben, tizennyolcan a status quót „látták előre”, hatan pedig a demokratikus megoldást; ketten a kommunista párt demokratikus centralizmusában bíztak, ketten más adminisztratív megoldást vetítettek előre, ketten pedig Jugoszlávia szétesését, önálló köztársaságok létrejöttét prognosztizálták. Noha a válaszok között fel volt tüntetve a polgárháború, a terrorizmus, az erőszak mint lehetséges kimenetel, ezeket senki sem választotta. Azaz a társadalomtudósok közül senki sem „látta előre” a háborút, „azért, mert nem látták azokat a társadalmi folyamatokat sem, amelyek a háborúig vezettek” (Bolčič 1992). Itt persze figyelembe kell vennünk azt is, hogy senki sem szereti a legkatasztrofálisabb kimenetelt prognosztizálni.

1993 augusztusában a *Sociološki pregled* aztán éppen e témában tette fel a körkérdést több ismert szociológusnak: *miért nem látták előre a szociológusok a társadalmi válság ilyen katasztrofális kifejlődését?*

A vitában a már többször is idézett Milovan Mitrović fejtette ki a „legerősebb” véleményét. Szerinte a szerbiai szociológusokat semmifajta

felelősség sem terheli az előrelátás hiányáért, mert egyfelől nem is az előrelátás a dolguk, másfelől pedig a szociológusok felelőssége (ami, mint látjuk, Mitrovičnál mégis megjelenik) sokkal kisebb, mint a jogászoké, a közgazdászoké és a történészeké, akik sokkal nagyobb befolyással bírtak a szocialista Jugoszláviában. Mitrovič azt sem érti, miért akarnak felelősséget vállalni társai: „Lehet, hogy a szerb szociológusok a szerb (kis)polgári értelmiség tipikus képviselői, akikre jellemző az a mazochista szindróma, hogy nagylelkűen magukra vállalják mások bűneit.” Majd a nacionalista kliséket kezdi el felmondani: „A korábbi időkért a szerb szociológusokat egyedül egy dologért terheli felelősség – és ma erről már van értelme beszélni -: elsősorban a szerb nemzet, a szerb állam és a szerb társadalom sorsa iránt”, hiszen a szerb szociológusok a maguk Jugoszlávia iránti lojalitásukkal elfeledkeztek e „feladatukról” (Mitrovič 1993). Mitrovič véleménye tipikusnak mondható a szerb értelmiségi közeg nagyobbik részében: először elvetnek minden felelősséget, miközben egy lépéssel később már a szerb nemzet, a szerb állam iránti felelősségükről beszélnek.

A *Sociološki pregled*-ben, a kritikai gondolkodású szociológusok folyóiratában Mitrovič véleményével viszonylag egyedül maradt. Silvano Bolčič szerint a felelősség reálisan kicsinek mondható, noha most a „szociológusok felelősnek érzik magukat”. Szerinte az a probléma, hogy nem rendelkeztek biztos, elméletileg rendezett szociológiai ismerettel a jugoszláviai mindennapokról; továbbá a szakma nem volt elég intézményesített, kimaradtak a döntéshozatalból is (Bolčič 1993). A „veteránok” közül Zagorka Golubovič viszont azt állította, hogy a jugoszláv szociológusok tudatában voltak a társadalmi ellentmondások súlyának, és rámutattak a nemzetek közötti konfliktusok kiéleződésére is, ugyanakkor a hetvenes években a szociológusok java nem állt ellen a Tito-rezsim tisztogatásainak, a karrierért és a viszonylagos anyagi jólétért cserébe lemondtak a kritikus hangról. Golubovič szerint a szociológusok minden más értelmiséginél felelősebbek azért, hogy a megnövekedett nacionalizmust tolerálják (ha nem is fogadják el), „mert mi vagyunk a leginkább arra hivatottak, hogy megmagyarázzuk az aktuális történelmi események okait (...), és a populáció többi részétől eltérően nem hivatkozhatunk arra, hogy semmiről sem tudtunk” (Golubovič 1993). Ugyanő lényegében a már említett 1992-es konferencián is ugyanezt mondta: „Kötelességünk, hogy leleplezzük a hazugságo-

kat, hogy megtaláljuk a nacionalista fundamentalizmus gyökereit, és rámutassunk a nemzeti érzés és a nemzeti identitás igénye közötti lényeges különbségre (...). Nemzeti hovatartozásunk nem lehet hatással kutatómunkánkra." Majd felhívta a jelenlévők figyelmét arra, hogy „szálljanak magukba”, s nézzék meg, mit mulasztottak el megtenni, s mit kellene a jövőben tenniük ahhoz, hogy hozzájárulhassanak a társadalom megújulásához (Golubovic 1992).

Mladen Lazič, aki a kilencvenes években egyedüliként tudott nagyobb empirikus kutatást vezetni, pedig azt válaszolta, hogy Szerbiában legfeljebb szociológusok vannak, szociológia nincs (és ez szerinte így volt korábban is, de így lesz a jövőben is). Ennek okát az előtörténetben látja: a hatvanas-hetvenes évekbeli expanzió (új katedrák nyitása, az egyetemisták számának hirtelen megnövekedése) megnövelte a szakmailag alkalmatlan tanároknál végzett diplomások számát, miközben az igazi szakemberektől megtisztították az egyetemeket és kutatóintézeteket. A szakma atomizálódott, az egyedül vagy kis csoportokban dolgozó szociológusok nem tudtak egy-egy területet megfelelő módon lefedni. A nyolcvanas évek végén, amikor Horvátországban már tudtak egy felmérést készíteni az ottani nemzettudatról, a szociológusokból előjött a „felvilágosító szándék”. Ekkor már zajlott a szerb-horvát médiaháború, de a szakma képtelen volt magát ettől távortartani, a felmérés eredményei nem a tudósközösségen belül vitatódtak meg, hanem laikusok előtt (és teljesen tudománytalanul). Az a kevés empirikus eredmény is az analitikusok prédájává vált, rajtuk keresztül pedig a politizálóké (Lazič 1993).

Mint láthatjuk, e vita során érzékelhető a szakma bizonyos szintű önreflexivitása. A „láttuk-e, hogy jön?”, illetve a „miért nem láttuk, hogy jön?” kérdésre igen szerény válaszokat tudtak adni (talán Lazičot leszámítva). Megfigyelhető a szociológusok végzetes megoszlása: az egyik oldalon áll a Mitrović-féle nacionalista diskurzus, ahol a szociológus nem felelős a háború kitöréséért, viszont felelős nemzete iránt. A másik oldalon áll a „liberális” Golubović-féle mondandó, ahol van felelősségvállalás, de a szociológia, a szociológus fő feladatát szintén a nemzeti, a nacionalizmus terén képzelel el. A Nebojša Popov, Zagorka Golubović, Latinka Perovic (és mások által is) meghatározott kört (melyről még lesz szó a *Republika c.* folyóirat kapcsán) azért szükséges jellemezni, mert reformkommunista

múltjuk és jelenlegi konzervatív liberalizmusuk szintén a *nemzetibe* torkollik: e kör sem tudott teljesen kiszabadulni abból az ideológiai hálóból, amely rátelepedett és lefolytatta a szerbiai nyilvánosságot (ezen belül a tudományost is). A szociológiát „felfalta” az értelmiségi diskurzus, a szociológiai fogalmakat „puhább”, esszéisztikusabb, illetve más tudományokból kölcsönzött fogalmak váltották fel, noha a „feladat” maradt: leírni a társadalmat.

A szociológia mai helyzete

A mai szerbiai szociológia - legalábbis az általam megkérdezett, Budapesten dolgozó szerb szociológusok szerint —, provinciális, elmaradott. A Belgrádi Egyetem Bölcsészkarán kívül szinte mindenütt az ortodox, illetve álmarxista szociológusok uralják a terepet. A tankönyvek elmaradottak, a dogmatikus marxizmus fogalmi apparátusával dolgoznak. A tankönyvek üzenete szerint a kelet-európai rendszerváltozások csődbe mentek, ezért a szocializmus a lehető legjobb megoldás. A szociológiai elméletek nagy részét „reakciónak” tartják, illetve „tudományosakra” és „áltudományosokra” osztják azokat. A közgazdasági karon használt szociológia-tankönyv „Az aktuális nemzetek közötti válság Jugoszlávia területén” c. fejezete mudzsahedineknek nevezi a bosnyákokat, usztasáknak a horvátokat. A diákok alighanem jogosan panaszkodnak az oktatás színvonalára: például az egyik egyetemi jegyzet szerint Werner Sombart és Alfred Weber nem mások voltak, mint Max Weber követői.

A NATO-bombázások alatt és után különösen átpolitizálódott a „szociológia”. A már többször említett közgazdaság-tudományi kar rektora, a szociológus Vljako Petrović nemrégiben írt „tanulmányában”, mely az *Ekonomski anali*-ban, a közgazdaság-tudományi szakfolyóiratban jelent meg, Allbrihtról, az USA külügyminiszteréről azt írja, hogy „lopó zsidó családból származik”; Clinton „szexuális frusztrációit éli ki Jugoszlávia ellenében”; Blair szerelmes Clintonba; Chirac pedig neofasiszta. Elképzelhető, hogy ilyen hangulatban hogyan lehet dolgozni, ha a kollégáktól is megkövetelik a hasonló megnyilatkozásokat (a szakmai munkát sokkal kevésbé).

A társadalomtudományos kutatások terén különösen érezhető a külföldi segítség elmaradása és az együttműködés, a kapcsolatok hiánya, hiszen

az 1991 decemberében, az ENSZ által bevezetett zárlat nemcsak a gazdaságra terjedt ki, s egyes elemei ma is érvényben vannak. Elsősorban az alapítványok helyzete nehezült meg, már abból a szempontból is, hogy az állami szolgálatban lévő egyetemi tanárok és kutatók büntetésre számíthatnak, ha olyan alapítványok segítségét veszik igénybe, mint például a Nyílt Társadalomért Alapét (azaz a Soros Alapítványét). Így Szerbiában nehezen vetődik fel az a probléma, mint ami Magyarországon a rendszerváltás óta jelen van, ti. hogy a fejlett, nyugati világ gyarmatosítóként viselkedik és kulimunkákra használja fel a helybéli humán erőforrást.

A pénzhiány és az átpolitizált szituáció miatt nagyobb szociológiai kutatás nem folyt a kilencvenes években. Csupán Mladen Lazić készített két nagyobb rétegződés- és elitkutatást, az elsőt 1993-ban, a másodikat 1997-ben (csapatába Slobodan Cvejić, Danilo Mrkšić, Stjepan Gredelj és Slobodan Antonić tartozott). Ezek alapján születhetett pár fontos tanulmány a vállalkozókról, az elitről, a menekültekről, a munkanélküliekről és általában a társadalmi struktúráról.⁶

Az ilyen jellegű kutatásokat azonban nem csak a pénzhiány vagy a szakmai kompetencia hiánya nehezíti, hanem a kilencvenes évek tektonikus változásai is. Még alapkutatások nélkül is lehetne valamiféle szociológiát művelni, ha a statisztikai adatok megbízhatóak lennének. Egy gazdaszociológus azonban nem hihet az állami statisztikáknak (melyek - akár csak a szocializmusban - vagy nem publikusak, vagy ha azok, akkor biztosan kozmetikázottak), maga pedig mégsem számolhatja össze a munkanélkülieket. A demográfiával vagy a kisebbségekkel, a nemzeti viszonyokkal foglalkozó elemző sem támaszkodhat konkrét adatokra, hiszen az utolsó népszámlálás 1991-ben volt, azóta széthullott az ország (mintegy kétmillió kosovói albánnak pedig már semmi köze Szerbiához), majdnem egymillió szerb menekült érkezett az országba, miközben rengeteg fiatal, illetve magyar, horvát, bosnyák és más kisebbséghez tartozó emigrált az országból. E folyamatokról csak bizonytalan találgatások vannak. A másutt fejlett romakutatásnak még a csírája sem igen található meg, noha becslések szerint a romák száma 150 000 és 800 000 között mozog.

Egyedül a közvélemény-kutatás tudott megújulni, főképpen a politikai pártok megrendeléseinek köszönhetően, de mivel a szerbiai társadalmi struktúráról vajmi kevés pontos információval bírunk, teljesen logikus,

hogy a közvélemény-kutatások is olyannyira meglepő eredményeket produkálnak. Hiába bármiféle rétegzettség, magas elemszám, ha az alapsokaságról alig tudhatnak valamit.

Az alapítványok előszeretettel pénzelik a közvélemény-kutatások mellett a médiaszociológiai vizsgálatokat is (már csak amiatt is, mert ezek viszonylag olcsóak). Itt részben abból a megfontolásból indulnak ki a finanszírozók, hogy Szerbiában politikai változásokra nem kerülhet sor anélkül, ha *előbb* a média terén nem történnek gyökeres változások, hiszen a háborút is egy médiaháború vezette be. A nyilvánosság problémájáról elméleti tanulmánykötet is megjelent (lásd Bačević 1994), a sajtóanalízisekkel pedig Dunát lehetne rekeszteni. A média iránti felfokozott érdeklődésnek azonban egy praktikus oka is van: az újságok könnyedén hozzáférhetőek, ahogyan az elektronikus média is pluszköltségek nélkül követhető. Éppen emiatt a médiaszociológia a szerbiai szakszociológiák közül az egyik legerősebbnek tűnik.

A problémák miatt a szerbiai szociológusok előtt nincs perspektíva: zömük kiszolgáltatottan dolgozik tovább egyetemi vagy kutatóintézeti szobájában, főképpen elméleti jellegű kérdésekkel bíbelődve. Gyakorlati okok miatt csupán már meglévő anyagokra támaszkodhatnak. Az egyetemek könyvtáraiba, s így a diákokhoz nemigen jutnak el az újabb kiadványok. Mint egy tanár megjegyezte, ha a tanárok saját maguk által írt könyveiket nem vinnék be maguk, a diákok kezébe csupán 1991 előtt írt és kiadott munkák kerülhetnének. A nemzetközi folyóiratok egyre kisebb számban jutnak el hozzájuk.⁷ írniuk azonban van hová: Szerbiában több szakmai folyóirat is megjelenik (ezeket fenntartani nem különösebben költséges), másfelől pedig a Jugoszlávia/Szerbia iránti érdeklődés miatt a nemzetközi szakmai lapok is nyitottak arra, hogy az ottani szerzőktől publikáljanak írást.

A háború szociológiája, háborús szociológia vagy szociológia a háború alatt?

Mint már idéztük, az egyik szerb szociológus szerint Szerbiában csak szociológusok vannak, mint tudomány már nem létezik a szociológia. Ez nyilván túlzó kijelentés, de jó kiindulópontul szolgálhat ahhoz, hogy

megvizsgáljuk, minek is nevezhető az, amit a szerb szociológusok végeznek. A legfontosabb folyóiratokat átböngészve egy ilyen állítás eleve elfogadhatatlan, hiszen a feminizmussal foglalkozó tanulmányoktól kezdve a mezőgazdaság, a sport, a vallás helyzetét elemző műveken át az elméleti szociológia örökségét taglaló munkákig minden jelen van. Ezek színvonala ha általánosan nem is ítélni lehet meg, kétségtelen, hogy a munkák többsége már meglévő szakirodalom, dokumentumok, statisztikai adatok elemzésén, s nem önálló kutatásokon alapulnak. Kivételként legfeljebb a közvélemény-kutatások, illetve a társadalmi struktúrával kapcsolatos kutatás említhető meg.

Ami még markánsan kiemelkedik, az a háborúval való foglalkozás. A „háború szociológiáját” azonban egyetlenegy csoport sem műveli rendszerességgel. Igaz, már 1992-ben létrejött a Belgrádi Kör, amely a háború diskurzusának elemzését ötvözte az értelmiségi pacifizmussal, a körbe azonban nem csak szociológusok tartoztak. Sőt inkább más területen dolgozó társadalomtudósok tűntek ki, és itt két nevet kell kiemelnünk: a szociolingvista Ranko Bugarskiét, aki a háborús körülmények közepette meghonosodó új nyelvezetet vizsgálja (például *Jezik od mira do rata — A nyelv a békétől a háborúig* című 1994-ben megjelent könyvében), illetve az etnológiával, etnolingvisztikával és politikai antropológiával foglalkozó Ivan Čolović (l. *Bordel ratnika - A harcos bordélya*, 1993, *Pucanje od zdravlja - Kicsattanás az egészségtől*, 1994, *Politika simbola - A szimbólumok politikája*, 1997 c. könyveit). Kettejüket azért is szerencsés együtt megemlíteni, mert a nemzetközi téren is ismert munkásságuk úgy a szakmai kompetencia, mint az érzékeny témaválasztás terén is sok újat hozott. Bugarski munkássága nyugodtan hasonlítható jelentőségét tekintve Viktor Klempereréhez, azzal, hogy Bugarski a „szerb birodalom nyelvezetét” vizsgálva már felhasználhatta a szociolingvisztika azon eredményeit, amiket Klemperer *A harmadik birodalom nyelvezete* című munkájának írása során még nem ismerhetett. Bugarskihoz hasonlóan Čolović nem csupán a legérdekesebb háborúról szóló, szociológiai jellegű munkákat tette le az asztalra, de a mikroszinten vizsgálódva (például a szerb-horvát fociháborút vagy a szexualitás vulgárisává válását vizsgálva a háborús irodalomban, sajtóban) komparatív szempontokat is bevitt munkáiba, ezért azok inkább interdiszciplinárisak, mintsem csupán szociológiaiak.

E témakörben a legnagyobb vállalkozásnak a belgrádi *Republika* c. lap által, részben már a lapban megjelent írásokat összegyűjtő, *A háború szerb oldala - Trauma és katarzis a történelmi emlékezetben* című vaskos kötet tekinthető, mely több idegen nyelven is megjelent már. Huszonöt szerb szerző foglalkozik itt a jugoszláv állam szétesésének kérdésével, a traumák eredetével, a modernizáció felemásával, a tudomány, az irodalom, a vallás, a katonaság, az ellenzék, a gazdaság, a média helyzetével (továbbá öt külföldi szerző tanulmánya is helyet kapott, melyek más etnikai konfliktusokról szólnak). A tanulmánykötet nem csupán zömében szociológiai munkák gyűjteményének tekinthető, hanem egy olyan intellektuális vállalkozásnak is, mely a kritikai gondolkodás tradícióján állva szembesíteni óhajtja a szerbséget azzal, amit a nyolcvanas években és a kilencvenes évek közepéig tettek. Vállalt céljuk a háború szerb oldalának elemzése volt, de már a kötet címe is sejtet valamit abból, hogy itt többről, de egyszerre kevesebbről is van szó, mint tudósok munkálkodásánál.

Ugyanis a *trauma* és *katarzis* szavak középpontba állítása azt is mutatja, hogy a vállalkozás lelkiismereti kérdés is. A két pszichológiai kifejezés felhasználása - amelyek ilyenképp nem lehetnének szociológiai diskurzus elemei, hiszen egyénekre vonatkozó pszichikai beállítódásokat vetítenek társadalmi síkra - ugyan nem jellemző mindegyik szerzőre, de jelzi, hogy a feladatvállalás erkölcsi és politikai dimenziókat is kapott: a tudós egyénként és e csoport tagjaként is elhatárolódik mindattól, amit a szerb rezsím véghezvitt, ellenzékiként lép fel, és nem melleleg mintegy hamut is szór a fejére mindamiatt, amit nemzettársai mások ellenében elkövettek. Ez azonban nem jelenti rögtön azt is, hogy a munkák tudománytalanok lennének, bár a szerző személyes involváltsága gyakran érezhető, ami az esszé sajátosságának mondható, mintsem egy szociológiai tanulmányénak. Az összkép pedig azt is sugallja, hogy *a háború szerb oldala* habár nagyon szörnyű, megérthető: több tanulmányra is jellemző, hogy nem csak a bűnösséget mutatja be, de megpróbálja a kimagyarázkodást is azáltal, hogy e bűnököt relativizálja a háború többi (horvát, bosnyák, albán) oldalának bevonásával is, minek során az derül ki, hogy valahol minden oldal egyformán felelős.

Ennek fényében, ha elnagyolt állításnak is tűnik, elmondható, hogy a szerb szociológia a háborús években inkább háborús szociológia, ahol a

tudós képtelen megszokott munkáját végezni, részben az objektív körülmények miatt, a kutatás ellehetetlenítése miatt, másrészt pedig azért, mert a háború szociológiáját írva, maga is a háborúban élve nehezen tudja magát függetleníteni az aktuális eseményektől.

JEGYZETEK

¹A jugoszláviai és szerbiai egyetemek történetéhez lásd: Gabrić-Molnár 1996, Milosavljević 1996, Popov 1996 és Stanković 1983

²A Szerb Köztársaság Népszkupstinája 1998. május 26-án fogadta el *Az egyetemről szóló törvényt*. A törvénytervezetről szóló sajtóvitáról, illetve magáról a törvényről külön számat jelentetett meg a Nova Srpska Politička Misao, lásd Cvetković 1998.

³Még a Nobel-díjra jelölt közgazdász, Branko Horvat is szentelt e témának egy könyvet (*Kosovsko pitanje*, Zagreb: Globus, 1986.). Az egyik legsokoldalúbb többnyelvű tanulmánykötet Ljubljanában (!) jelent meg: szerk.: Slavko Gaber, Tonči Kuzmanić 1989: Kosovo - Srbija - Jugoslavia. Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije.

⁴Szerbiában a már említett Mihailo Marković vagy éppen Mirjana Markovidon, a First Lady-n kívül több „kritikai szociológus” is a politikai pályára lépett: Vesna Pešić, Dušan Janjić, Ognjen Pribičević stb. Az ellenzéki szociológusok többsége viszont leginkább civil szervezetekben hallatta hangját. 1992-ben a Szerbiai Szociológiai Társaságból kizárták Vojislav Šešeljt, a szélsőjobboldali radikális párt vezérét (jelenleg kormányalelnök), „alkotmányos, morális és szakmai normák megsértése miatt is”. Šešelj erre kijelentette, hogy ő sohasem volt tagja a társaságnak.

⁵Idézi Madžgalj-Žakula 1993.

⁶A nyolcvanas évek társadalmi rétegződéséről készült a *Srbija krajem osamdesetih c.* tanulmánykötet, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 1991.

A kilencvenes évekről e témakörben fontos munkák:

Mladen Lazić: Sistem i sloj. Raspad socijalizma i struktura jugoslovenskog društva. Beograd: Filip Višnjić, 1994.;

szerk. Mladen Lazić: Razaranje društva. Jugoslovensko društvo u krizi 90-ih. Beograd: Filip Višnjić, 1994.;

szerk. Vukašin Pavlović: Potisnuto civilno društvo. Beograd: EKO Centar, 1995.

szerk. Silvano Bolčić: Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 1995.;

Történeti szempontból vizsgálja a kérdést a "Szerbia a XX. századi modernizációs folyamatokban" elnevezésű történet-szociológus konferencia, kötetben: Srbija u modernizacijskim procesima XX. veka. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994.

⁷Amíg a szerbiai könyvtárakban 1990-ben 9816 külföldi folyóirattól 112 volt szociológiai, 1993-ban 2622-ből csupán 32: hét az USA-ból, négy-négy a FÁK-ból, Nagy-Britanniából és Franciaországból, három Lengyelországból, kettő Magyarországról és csupán egy Németországból (Vukotić 1994).

⁸Srpska strana rata - Trauma i katarza u istorijskom pamćenju. Szerk. Nebojša Popov, Republika, Beograd: 1996.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bačević, Ljiljana J.: Prilog za istorijat za politološka istraživanja i javno mnenje. In Lj. Bačević (szerk.): *Javno mnenje*. Beograd, 1994, Institut društvenih nauka. 267-290.
- Bolčić, Silvano: Sociologija i „unutrašnji rat” u Jugoslaviji. In *Sociološki pregled*, 1993, 1-4.
- Cvetkovic, Vladimir N. (szerk.): Univerzitet u Srbiji. *Nova Srpska Politička Misao*, Posebna izdanja, 1998, 1.
- Čolovic, Ivan: *Politika simbola*. Beograd, 1997, Radio B92.
- Gabrić-Molnár Irén: A szociológia helyzete Vajdaságban. In *Szociológia*, 1996, 2.
- Golubović, Zagorka: Od dijagnoze do objašnjenja „jugoslovenskog slučaja”. In *Sociološki pregled*, 1993, 1-4.
- Golubovic, Zagorka: Društvo u ratu. In *Sociološki pregled*, 1992, 1-4.
- Kostic, Cvetko: Vuk osnivač sociologije sela u srba. In *Jugoslovenska sociologija sela*. Beograd, 1987, SANU - knjiga DLXXVIII, Odeljenje društvenih nauka - knjiga 95.
- Kovács Teréz: A szociológia kialakulása és fejlődése Jugoszláviában. In *Szociológia*, 1983, 3.
- Lazić, Mladen: Sociologija: između iluzija i stvarnosti. In *Sociološki pregled*, 1993, 1-4.
- Madžgalj -Zakula, Sladana: Društvo i rat - društvo u ratu. In *Sociološki pregled*, 1992, 1-4.
- Marković, Mihailo: Politički i socijalno-ekonomski preobražaj u Srbiji 1989-1995. In *Ciljevi iputevi društava u tranziciji*. Beograd, 1996, Institut društvenih nauka. 47-64.
- Milosavljević, Olivera: Zloupotreba autoriteta nauke. In N. Popov (szerk.): *Srpska strana rata*. Beograd, 1996, Republika. 305-338.
- Mitrović, Milovan: Sociologija i današnje srpsko društvo. In *Sociološki pregled*, 1993, 1-4.
- Popov, Nebojša: Univerzitet u ideološkom omotaču. In N. Popov (szerk.): *Srpska strana rata*. Beograd, 1996, Republika. 339-364.
- Stanković, Dorde Dj.: Beogradski univerzitet - političke i istorijske kontroverze. In *Marxistička misao*, 1983, 5.
- Vukotić, Bojana: Strani sociološki časopisi u bibliotekama Srbije 1984-1993. In *Sociološki pregled*, 1994, 1.
- Vukotić, Bojana: Bibliografija jugoslovenskih serijskih publikacija iz oblasti sociologije (1920-1994). In *Sociološki pregled*, 1994a, 3.